

Təyyar SALAMOĞLU,
professor

(Əvvəlki ötən saylarımızda)

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək ki, Y. Qarayev qədar və ondan sonra da "Dağilan tifaq"la bağlı təhlillərdə sosioloj-ideologiya tendensiyası üstünlük təşkil edir. Bu cəhət əsərdə faciəviyyət şərtləndirən amillərin düzgün müəyyənləşdirilməsinə mane olur. Y. Qarayevin tədqiqatlarında problemə mümkün qədər estetiklik meyarları ilə əlimi həl etməyə çalışılır. O, Nəcəf bəyin xarakterindəki ikləşməni görür, "əhli-kef, nəşəbaz Nəcəf bəy"ni "iztirab

"MÜLKƏDARLIĞA QARŞI RƏYYƏT", YOXSAA...

Ədəbiyyatşünaslıqda Nəcəf bəylərə və ümumən bəylərə və mülkədarlığa qarşı bir təbəqə - icimai qüvvə kimi "rəyyət" in qoyulduğu iddia edilir. Ədəbiyyatşünaslıq əksər hallarda rəyyətin mülkədarlığın qarşısına çıxma bəzi icimai qüvvəyə çevrilməsinə rəğbətə yanaşır və bunu cəmiyyətdə gedən müxtəlif proses kimi qələmə verməyə çalışır. "Əsərdə qarşı rəyyət ikinci əsas qüvvədir... Məqsədi Cəfər və Cavad bu təbəqəyə mənsubdurlar" (Ə. Sultani). Ə. Sultani bu qənaətə gəlir ki, "müəllif onlara nə qədər mənfəət məhsulət bəstəyə də, artıq həyatın sahibləri Məqsədi Cəfər ilə Cavaddır, bu, tarixi həqiqətdir". Ə. Sultani tarixi həqiqəti həradə axtarıb? Aşkar görünür ki, tarixin "icimai yuxarıları"la ölmə hökümü oxumasına, "icimai aşağıları"nı tarix səhnəsində aparıcı qüvvəyə çevrilməsinə dair mülahizələrdə məsələləri yeni yanaşma öndədir: məqsəd, növbə bəstəsinə oltura olsun. "Dağilan tifaq"da hadisələrə cəmiyyətin "icimai aşağıları"nı xeyrinə dəyişməsinə ehtiyat etməkdir. Ə. Sultani əsirin obyektiv ideyaları nöqtəyi-nəzarətdən bənubə üstə edir. Lakin öz mövqeyi ilə müəllif mövqeyinin üst-üstə düşmədiyini də etiraf edir. Onun "müəllif onları nə qədər tünd boyalaraq rəhbər, onlara qarşı nə qədər mənfəət məhsulət bəstəyə də..." sözlərində Ə. Haqverdiyevin Məqsədi Cəfər, Cəfər, Cavadın simasını yeni icimai qüvvələrini meydana çıxmasını qəbul etsə də, onlara rəğbət göstərməyi etiraf olunur. Müəllifin haqlı olduğunu Ə. Sultani'nin bu obrazlara verdiyi xarakteristika ilə bəri başdan təsdiq edir. Alim özü onları "bulanmış suda bəliq tutan solomçiq", "vəziyyətdən sui-istifadə

HAQVERDİYEVİN CİHADİ

oxlaqı müstəvidədir. O, burjuva iqtisadi münasibətlərinin gedişində milli varlığın əsas siması olan patriarxal oxlaqın bütövlükdən qurban verilməsinin əleyhinədir. Bir şərqli, bir müsəlman, bir millət kimi kimliyimiz, tarixi xarakterimiz və oxlaqımızı mümkün qədər qoruyub saxlamağın zərurətini öz əsərlərində əsas leytmotivinə çevirir. İlor şeyi unudaraq, hər şeydən keçərək ancaq pula tapınmağı, bunun özünə gətirilməli burjuva oxlaqına təslim olmağı qorxulu, varlığımızı təhlükə altına salan tendensiyaya hesab edir.

Burjuva münasibətləri sistemində milli və dini dünyagörüşünün sintezindən yaranan oxlaqımızın və mədəniyyətimizin pozulmağa doğru gəlməsinə qarşı açılan mücadilə Ə. Haqverdiyev dramaturgiyasında müəllifin haqqı estetik ideaına çevirir. Müəllif bu idea ilə öz yaradıcılığında pilla-pilla bədiə tənqid edir.

"Dağilan tifaq"da burjuva münasibətlərinin yaratdığı ağırları başlanğıc formasına də təsvir edən müəllif bu münasibətlərin inkişaf etməkdə və bütöv cəmiyyəti sardığı zamanda yaratdığı metamorfозalara "Bəxtsiz cavan"da güzgü tutur. "Bəxtsiz cavan" "hadisələr inkişafı baxımından bir qədər sonrakı mərhələni" (B. Ohmadov) XX əsrin ətraf dövrünü öks etdirir. Bu illərdə icimai-iqtisadi proseslər hansı istiqamətdə gedirdi? "Azərbaycan tarixi"ndə oxuyuruq: "Beləliklə, XX əsrin əvvəlində ömürlə istehsalın geniş inkişafı, müzdlü ömürlə təbiiq, bəy-mülkədar təsərrüfatlarının bir çoxunun kapitalist təsərrüfatı sistemə keçməsi, sonayə və bank kapitalının kond təsərrüfatına sırayot

lertik yavaşması ilə bu suallara cavab tapmaq mümkün deyil. İki osorin mülkədar qəhrəmanlarını müqayisə müstəvidə oxumaq Nəcəf bəy və Cavad bəy arasındakı əsaslı fərqlərdən başqa, Səlim bəy və yəqud Aslan bəy Hacı Səmid ağanı birləşdirən xüsusiyyətlərinin səbəbini ödəməyə axtaracağıq? Eyni zamanda, Səlim bəylərə müqayisədə Hacı Səmid ağaların bir qədər də irəliləməsinin səbəbini necə izah edə bilərik?

METODOLOJİ CƏHƏTƏDƏN DAHA DÜZGÜN OLAN NƏDİR?

İctimai-iqtisadi proseslərin tarixdəki cərəyanı və ondan doğan nəticələrə bədiə əsərdə təsvir edilən hadisələrin üzvi əlaqədə təhlilə cəlb etmək, tarixi proseslərin ədəbi ünvanda özünə hansı şəkildə yer etdiyini, tarixi həqiqətin bədiə həqiqətdən necə ayrıldığını müəyyənləşdirmək, və ya zaman onu da nəzərə alaraq ki, ədəbiyyat ya tarixi, ya da həyatı öks etdirməsinə əsaslı olmayaraq, məsələlərə ədəbi qanunlarla nüfuz edir. Bu qanunlarla qanunauyğunluqları aşkarlamaq bizim vəzifəmizdir.

Nəcəf bəy feodal iqtisadi münasibətlərin sistemində və patriarxal qanunlarla yaşayan mülkədarlığın, Hacı Səmid ağa isə burjuva iqtisadi münasibətləri sistemində və burjuva əxlaq qanunları ilə yaşayan mülkədarlığın təmsilidir. Aslan bəy və Səlim bəy keçid prosesinin təmsilçisi kimi hom faaliyyətlərində, həm də əxlaqlarındakı təbəddülatlarla Nəcəf bəylərdən ayrılıb Hacı Səmid ağalara qoşulur və onlar birtikdə mülkədarlığa təmsil olunan kənd burjuaziyasını simvollaşdırırlar. Ancaq kənd burjuaziyası təkcə mülkədarlardan

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN DRAMATURGIYASI MÜBAHİSƏLƏRDƏN HƏQİQƏTLƏRƏ

çəkən" qəhrəmanı fərqləndirir. Onun tragezimin "çəkdiyi müsibətlər"də, cəfa-keşməyəndə axtarır: "Etiraf Nəcəf bəyi böyüdü, iztirab isə qəhrəmana çevirir. Əhli-kef, nəşəbaz Nəcəf bəy unudulur. Traqik bir qəhrəman kimi yadda qalan isə cəfə-keş Nəcəf bəydir".

Alimin bu mövqeyində, bu tipli mülahizələrdə səmərəli cəhətlər çoxdur və Nəcəf bəyi faciə qəhrəmanı kimi dəyərləndirməyə əsas verən amillər burada düzgün şərh olunur. Doğrudan da, Nəcəf bəyin iztirablarında bir "əzəməlik" vardır. Lakin Y. Qarayevin mülahizələrində bu

"ƏZƏMİLİK"İ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Cəfər bəyin "əzəməlik"ə gedən yolu "əhli-kef"likdən, "nəşəbaz"lıqdan keçir. Nəcəf bəyin "əzəməlik"ini, "iztirab cəfə qəhrəmanına" çevrilməsinin tarixi xarakteri şərtləndirir. Tarixi ekskurs şəkildə bizo təqdim edilən Nəcəf bəy milli varlığın patriarxallıqdan güc alan ən yaxşı insani sifətləri cəmlənmişdir. Nəşəbazlıq, əhli-kefik obrazın haqqı təbiətində, o həç vaxt iztirab və cəfa-keşlik həçə bilməz. Nəşəbazlıq, əhli-kefik həç vaxt "çox azab çəkmək üçün çox yaşamaq" arzusu doğura bilməz. Fədakarlığa və iztiraba hazırlığı xarakterin səfəli, təmizliyi, sadəliliyi doğura bilər. Səfin, təmizliyi, sadəliliyi həçə səhv etmək ehtimalı var. İztirab bu səhvlərdən doğur. İztirab bu səhvlərin cəmiyyətlərindən ayrılan və öz əvəzli xarakterinə qayıtmağa cəmiyyət qəhrəmanının təbəddülatından doğur. Onun arzusu Sənan xanımın, dizlərdə qalın tiffəlləri ilə bağlı çəkdiyi əzablar obrazın öz əvəzli xarakterinə qayıdış istəyindən kəbir verir. Özü-özünü gorməyən qəhrəmanın özü-özünü ittihamları bizdə rəğbət hissəlləri doğurur. "bu, onu əfv etdirir" (Y. Qarayev) və nəticədə faciə qəhrəmanına çevrilməsinə şərtləndirir.

edən" adamlar. "Solomçiq tacirlərə əsas olan bütün əlamətləri özündə toplayan" kimi xarakterizə edir. Ə. Sultani'nin təqdimatından da aydın görünür ki, müəllif onları yeni dövrlə əxlaq bütövlükdən mənimsəmiş, patriarxal əxlaq normalarından uzaqlaşan və ancaq pula sitayiş edən icimai qüvvə kimi təqdim edir. Hom da Ə. Haqverdiyev bu icimai qüvvənin, həç də Ə. Sultani'nin təqdim etdiyi kimi, ancaq rəyyəti təmsil etməsi fərqləndirən uzaqdır. Burjuvaşın qüvvələr müxtəlif icimai təbəqələrdən çıxır. Aslan bəy, Səlim bəy, Məqsədi Cəfər, Cavad müxtəlif icimai təbəqələr təmsil edirlər. Müəllif bu yeni icimai qüvvənin perspektivini inanmır. Çünki onların faaliyyətində pula sitayişin öks keçdiyini görür. Müəllif oxlaqın pozulmasına rəvac verən bu qüvvələrə tonqidi münasibətini ifadədən çökünmür.

Ə. Haqverdiyevin "Dağilan tifaq"da bədiə ifadəsini verdiyi əxlaq konsepsiyası Y. Qarayevin bu əsərə tutduğu təhlil güzgüsündə həqiqətə ən yaxın olma şəkildə görünür: "Lakin yaşamaqda davam edən bu mülkədarlar (Aslan bəylər və Səlim bəylər nəzərdə tutulur - T.S.) cəmiyyəti üçün Nəcəf bəy ondan daha müzər tiplər təsəvvürü doğururlar. Həçə Cavad ağa - oyanan, yüksələn təbəqənin nümayəndəsi bəlo, həç bir əxlaqı sifəti ilə Nəcəf bəy ondan yüksəkə durmur. Öksinə, Sənci bu varlıqların mənfur bir mühiyyə daha yaxşı uyğunlaşa bildikləri üçün cəmiyyətə daha davam edə bilərlər, daha çox mənfur olduqları üçün daha çox yaşayırırlar".

Ə. Haqverdiyev feodal-iqtisadi münasibətlərinin burjuva iqtisadi münasibətləri ilə əvəz olunmağa olduğunu görür. Bu, doğrudan da, icimai bir qanunauyğunluqdur və qarşılıqlınamdır bir prosesdir. Haqverdiyev bu bənu bilir və qəbul edir. Lakin Haqverdiyevin bildiyi bir başqa həqiqət də var: Burjuva iqtisadi münasibətləri burjuva əxlaqını doğurur və pula sitayiş gücləndirir.

etməsi və nəhayət, ticarət-sonayə kapitalının güclənəməsi nəticəsində Azərbaycan kəndində, yarımfedəal torpaq sahibliyinin mövcud olmasına baxmayaraq, istehsal üsulu artıq kapitalist istehsal üsulu idi".

"BƏXTSİZ CAVAN" VƏ TARİXİN GERÇƏK ÜZÜ

Tarixin iqtisadi müstəvidə şərh etdiklərimiz ədəbiyyat (burada - "Bəxtsiz cavan") mədəni-oxlaqı müstəvidə əks etdirir. "Bəxtsiz cavan"da mülkədar Hacı Səmid ağanın simasını təqdim edilən sifətlər "kapitalist istehsal üsulu"ndan doğulmuş və mülkədarlığın yeniyə əks etdiyi keyfiyyətlər idi. Amma təkcə mülkədarlığınmi? Y. Qarayev yazır ki, "bu əsərdə ("Bəxtsiz cavan"da - T.S.) dramaturq ilk dəfə olaraq mülkədarlığın əsl sinfi simasını, özü də aşkar tonqidi məqələlərdən təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoyur".

Alimin bu nöqtəyi-nəzərim davam etdirərkən irəliləyir: "Bəxtsiz cavan"da diqqət çəkir: "Əsərdəki mülkədar Hacı Səmid ağa surətli Nəcəf bəy ondan tamamilə fərqlənir". Bəlo bir surət düşündürücü deyilmi ki, əks etdirəyi tarixi proseslər baxımından aralarında çox az fərq olan bu iki əsərin mülkədar qəhrəmanlarının sevciiyoləri arasındakı fərq haradən doğur? Qədr, dramaturq "Bəxtsiz cavan"da, doğrudan da, "mülkədarlığın əsl simasını" göstərməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu, bənu "Dağilan tifaq"da niyə gərəkəçkəşdir-məmişdi? Yaxud, başqa bir düşündürücü sual: Zəlzilə tarixləri arasında cəmi dörd il fərq olan bu əsərlərin birincisində müəllifin "mülkədarlığı islah" məqsədi ilə ikincisində mülkədarlığı "aşkar tonqidi mövqeyi"ndən təqdim məqsədini bir-birini inkar etmirmi? Müəllifin icimai həyat hadisələrinə münasibətdə özü-özünü inkar təəssürati yaratmışmı? Ədəbiyyatşünaslığın mülkədarlığa aşkar al-

ibarət deyil. Burjuva iqtisadi münasibətlərindən doğan solomçilik bütün varlı təbəqələri öz içinə alır. Hacı Səmid ağanın solomçiliyi mülkədarlığın doğruduğu faaliyyət deyil. Solomçilik burjuvaşınadən güc alaraq həyat səhnəsində özüni təsdiq edir. Solomçiliyin təzahürələri "Dağilan tifaq"da da görünür. Məqsədi Cəfər və Cavadın tacirlərə gedən yolu solomçilikdən keçir. Cəmiyyəti həyatında burjuva münasibətləri gücləndikcə, "pula təvəccüb" artıqda solomçiliyin meydanı genişlənir, əxlaqda və mədəniyyətdə yaxşı və müqəddəs nə varsa, hamısını öz yolundan sırtıdırıb atır. "Bəxtsiz cavan"da mülkədar həyatı burjuvaşınadən prosesinin öz həddlərini genişləndirəyi mühiyyə bədiə təhlilini mərkəzinə çəkir. Haqverdiyevin Nəcəf bəy münasibəti ilə Hacı Səmid ağaya münasibəti arasındakı fərq və "Bəxtsiz cavan"da diqqət çəkən "aşkar tonqidi mövqə" patriarxallıq burjuvaşınadən arasındakı fərqləndirən doğur. Bu fərqi müəllif Hacı Səmid ağanın həyat tarzi, dünyagörüşü və əxlaqın bədiə təhlilini mərkəzinə gətirərək göstərir.

Bütün səhvləri ilə bərabər, Nəcəf bəyin aqibəti ona gərə təqdim doğurur ki, o bütün həçlərdəndə somimdir. Onun həyatı hiylədən, yalandan, məkrdən uzaqdır. Ancaq Hacı Səmid ağanın bütün həyatını və faaliyyətini mərkəzinə hiylə, yalan, məkr dəyər. Hacı Səmid ağanın əqidesi, inamı (daha doğrusu, əqidesizliyi və inamsızlığı) və faaliyyəti milli varlığın öz tarixi xarakterindən uzaqlaşmağa olduğunu göstərir. Müəllif Hacı Səmid ağanı bu uzaqlaşmağın qarşısını almaq namına sərət tonqidi həçkəfi edir. Müəllifin icimai proseslərin həçkəfi və bu proseslərin milli mədəniyyətdə vurduduğu zərərli təsərrüfatı müəhiyyə bədiə təhlilini mərkəzinə gətirir.

(Davamı 7-ci səhifədə)

MÜBAHİSƏLƏRDƏN HƏQİQƏTLƏRƏ

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

BURJUALAŞMA PROSESİNDƏ ƏXLAQ PROBLEMI

“Dağılan tifaq”da Nəcəf bəyin Allah divanı qarşısında duyduğu məsuliyyəti Hacı Səməd ağada Allahın kəlamlarına ironiyalı, hətta şüurlü ikiüzlü münasibət əvəz edir. Hacı Səməd ağa nəinki Allahın, Qurani-Kərimin, Şəriətin göstərişlərinə əməl etmir, əksinə Allah, Quran və Şəriəti öz möhtəklik fəaliyyətinə qalxan edir. Onun Kərbəlayı Bəndəliyə dediyi sözlərə diqqət yetirək: “Heç kəsin ürəyində Allah qorxusu yoxdur. Hər kəs nə qazansa, yediyini yeyir, artığını da gizləyir. Daha demir ki, mənəm fəqir qardaşım da var, onun da əlindən görək tutum.

İndi əlacım kəsilib, mən bir belə qayda qoymuşam ki, özüm fəqirlərə məsrəf elədiyimdən əlavə, hər kəsə borc versəm, yüzə bir cüzi, yəni iyirmicə manat müamilə qoyub, o müamiləyi də fəqirlərə verəm”.

Hacı Səməd ağanın bu sözləri onun əxlaqının pozulmasından xəbər verir. Çünki Hacı Səməd ağa bu sözləri deyərək bütünü ikiüzlülük edir, yalan danışır və bu “yalan”ı özünün qazanc vasitəsinə çevirir. Bizim milli düşüncəmizdə İslam əxlaqına tapınmanın müstəsna mövqeyi var. Müəllif Hacı Səməd ağaların təmsalında burjualaşma prosesinin təsiri altında öz inamını və imanını itirənlərin, eyni zamanda, bu inam və iman pərdəsi altında min hiylə çıxaranların cəzasız qalacağını öndə çəkir. Nəcəf bəyin taleyinin müəyyənləşməsində Nazhiyə dediyi sözlərə Allahın gücünə, qüdrətinə inamsızlığı həlledici rol oynamışdır: “Di çıx eşiyə. İstər nə qədər ömrün var mənə ahü-nalə elə. Guya sən ahü-nalə eləyəndə mənəm küllüym göyə sovrulacaq”. Çiğnəlik məqamında olsa da, Nəcəf bəy Allahın qüdrətinə inamsızlıq ifadə eləmişdi. Faciənin sonluğu həm də onun bu inamsızlığına cavab kimi səslənməklə bərabər, müəllifin oxucunu ayaq salmaq məramından da xəbər verir.

Məsələlərə bu prizmadan baxış “Bəxtsiz cavan”da da davam edir. Mirzə Qoşunəli deyir: “Baba, necə fikir doryasında üzməyim? Məni heyrət aparıbdır, mən bu sifət məottəl qalmışam ki, görürsən bir dövlətli şəxs nə qədər Allah yolunda xərcləyir, bir ucdan dövləti artır, amma elə ki, başlayır şeytan yolunda xərcləməyə, bir az müddətdə müflis olur”.

İslam əxlaqına qail hər bir adam bu sözlərdəki məntiqə heç bir şübhə etməz. Lakin görəndə ki, bu sözlər Hacı Səməd ağanın camaat arasında mütəbər və səxavətli bir şəxs obrazını yaratmaq üçün təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilir və bu “hiylə-fənd oyunu”nun müəllifi Hacı Səməd ağanın özüdür, bu zaman onun dramda gerçəkləşən ölümünə Allah cəzası kimi baxmaqdan başqa bir yol qalmır.

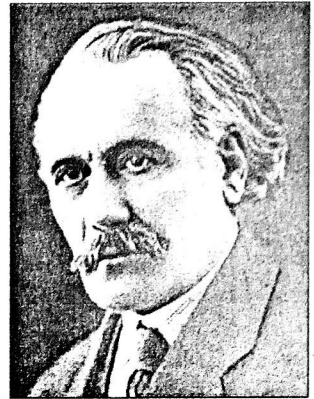
Əsərdə sənətkarı təkə Hacı Səməd ağanın dini inancını bütünü itirməsi yox, həm də tarixi varlığınıza gələn insani sifətlərini itirməsi də narahat edir. Müəllif Hacı Səməd ağa obrazına qarşı Fərhad surətini qoyur. Fərhad obrazında demokratik ideyaların bədi ifadəsini görən ədəbiyyatşünaslıq mülkədarlığa münasibətdə Ə.Haqverdiyevin öz ictimai görüşlərində xeyli irəlilədiyini və “Bəxtsiz cavan”ı daha demokratik mövqedən yazdığını iddia edir.

“MÜƏLLİFİN İDEYA RUPORU”, YOXSAX RUSSOÇU?

Fərhadın “bilavasitə mülkədarlığın əsaslarına, mülkiyyətçiliyə, bərabərsizliyə, ictimai ədalətsizliyə qarşı” çıxışları müəllifin “mülkədarlığın əsl sinfi simasını, özü də aşkar tənqidi mövqelərdən təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoyması” (Y.Qarayev) haqqında fikir formalaşdırır. Ögər nəzərə alsaq ki, maarifçi realizmin estetikasında Fəxrəddin, Fərhad kimi obrazlar maarifçi qəhrəman olaraq “müəllifin ideya ruporu” kimi qəbul olunmuşdur, onda ədəbiyyatşünaslığın yuxarıdakı qənaətləri təəccüblü görünməməlidir. Ancaq, doğrudanmı, “Müsibəti-Fəxrəddin”in maarifçi qəhrəmanı kimi, Fərhad da əsərə “müəllifin ideya ruporu” kimi daxil olur? Fikrimizcə, Fərhadın maarifçi qəhrəman xarakteri var, ancaq onun pyesə bilavasitə müəllif fikrinin daşıyıcısı kimi daxil olması əsərin bədi məntiqi ilə təsdiq olunmur. Çünki Fərhad əsərə məhdud dünyagörüşlü qəhrəman kimi daxil olur. Mülkədarlığa münasibətdə o, əvvəlcə islahatçı mövqedə dayanır. O, mülkədar-kəndli münasibətlərinin normal çərçivədə davamını arzulayır. Mülkədar təsərrüfatlarında islahatın daha təkmil vasitələrdən istifadənin zəruriliyini vurğulayır, arzu edir. Əmisi Hacı Səməd ağanı öz təsərrüfatında islahatçı görmək istəyir. Bu islahatçı mülkədar-kəndli münasibətlərinin liberallaşması kimi təsəvvür edir. Onun düşüncəsində əmisi möhz belə bir mülkədar - fikri hakimidir. Möhz bu inamla o, kəndliləri öz təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək üçün əmisdən borc almağa istiqamətləndirir. Lakin kəndlilərin ona verdiyi cavablar bir mülkədar kimi Hacı Səməd ağa haqqında onun bütün təsəvvürlərini dağıdır. Onun mülkədarlıq haqqında təsəvvürləri feodal iqtisadi münasibətləri və patriarxal əxlaq qanununa əsaslanır. Onun qarşısında duran mülkədarlıq isə burjualaşma dövrünü yaşayır. Burja iqtisadi qanunları isə pulun hökmünü işlək edir. İnsan taleyi burada arxa plandadır. Kəndlilərlə söhbətində mülkədar-kəndli münasibətlərinin möhz bu məcrada cərəyan etdiyi aydın olur. Üçüncü kəndli deyir:

Malların işi, qurbanın olum, asandır. Bir dananın burnu qanayanda böyründən necə həkim çıxır. Ancaq insana qulaq asan yoxdur. Hər kimi ağrı tutsa, görək kəfənə adam göndərəsən.

Fərhad mülkədar-kəndli münasibətlərindəki ziddiyyətlərin səbəbini, birincilərin ikincilərlə qeyri-insani rəftarının səbəblərini başa düşür. O, həyatı reallıqları, kəndlinin düşünyü ağır vəziyyətin iqtisadi əsaslarını dərk etməkdə acizdir. Onun mülkədarlığın qarşısına qoyduğu tələblərin həyata keçirilməsi mümkün deyil, heç bir reallığa söykənmir. Ədəbiyyatşünaslıqda, çox öləri də olsa, bunun fərqi varılmışdır. Fərhad “inqilabçı” kimi təqdim edən ədəbiyyatşünaslıq mövqelərinə qarşı çıxan N.Vəlixanov doğru yazır ki, “Fərhad əsasən “təbii hüquq” konsepsiyasını müdafiə edir”. Doğrudan da, adama elə gəlir ki, Fərhadın etiraz çıxışları bütünü Russonun “İnsanlar arasında bərabərsizliyin mənşəyi və səbəbləri” əsərindən oxuduqlarının təkrarıdır. Russo deyirdi ki, “insanlar bərabər yaranmışdır. İnsanların hamısı təbiətin övladlarıdır. İnsanlar arasındakı bərabərsizliyi insanlar özləri yaratmışdır. Birinin varlı, o birinin yoxsul olmasına səbəb insanların özləridir. Bu bərabərsizlik əslində təbiətə ziddir... İnsanları varlı və yoxsula bölən, onları kinli və

caniyə çevirən cəmiyyət mütləq məhv edilməlidir... İlk dəfə torpağa hasar çəkilir “bura mənimdir” deyən adam, xüsusi mülkiyyət yaradan şəxs, yer üzündə bərabərsizlik və ədalətsizlik yaratmışdır” (Şıxlı İ., Tahirli M.Ə., Həyatdə M.B. XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi. 1970, s. 100). Pulun hökmranlığı dövründə bu fikirlərin həyatı qüvvəsi yoxdur. Biz isə Fərhadın demokratik, az qala inqilabi demokratik dünyagörüşündən çıxış etdiyini düşünərək bu dediklərini əməli işində həyata keçirməsini istəyirik. İçimizdən keçir ki, Ə.Haqverdiyev Fərhadı təkə üsyankar ruhu ilə yox, praktik işində də inqilabçı demokrat kimi təsvir etsin. Obraza təhlil verəndə onun xarakterinə möhz bu cəhətdən dəyər verilir: “Lakin Fərhadın üsyanı kəskin tənqiddən o yana gedə bilmir, əməli fəaliyyət konkretliyi kəsb etmir, bu üsyan ritorik üsyan olaraq qalır” (Y.Qarayev). Fərhad obrazı ilə müəllif arasında bərabərlik işarəsi qoymamız bizi belə qənaətə gətirir ki, “zorla evləndirilən Fərhadın “faciəsi” bir qədər qeyri-təbii, daha doğrusu, bu faciə, qəhrəmanın qüvvətli ictimai faciəsini əks etdirə bilmir... Fərhadın intihar da hadisələrin öz gedişi ilə təsdiq edilərək dramatik zərurət səviyyəsinə çatma bilmir” (Y.Qarayev). Bütün bu mülahizələr, təkrar edirik ki, Fərhadın öz görüşləri itibarı ilə müəllif dünyagörüşünü təmsil etməsi, müəllif mövqeyinin ifadəçisi rolunda çıxış etməsi qənaətdən qaynaqlanır.

Fərhad isə əsərə tarixi proseslərin məntiqi ilə daxil olur. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya və başqa xarici ölkələrdə təhsil alıb vətənə, millətinə xidmət arzusu ilə geri dönmə zərurətlərini ümumiləşdirilmiş obrazlarında biri kimi. Onun dünyagörüşündəki məhdudluq, yaxud bu görüşlərlə real həyat arasındakı məsafə təbii təsir bağışlayır. Həyata, mübarizəyə hazır olmayan, kitablardan oxuduqları ilə həyatın reallıqları arasındakı fərqi görə bilməyən on səkkiz yaşlı gimnazistin çıxış yolunu intiharda görməsi də təbii, və Haqverdiyevin real həyat qanunlarından çıxış etdiyini göstərir. Fərhadın arzulama çatma bilməsinə rəğmən, dostu Musanın ali təhsil dalınca getməsi və bu gedişin millətə xidmət naminə olmasının pyesdə döndə-döndə təkrar edilməsi müəllifin cəmiyyətin təkamülündə

MİLLİ İNTİBAHIN HƏLLEDİCİ ROLUNA

dair qənaətlərini bir daha təsdiq edir və əsərin tragik sonluğuna, qismən də olsa, nikbin pafos əslayır. Burjualaşma prosesində millətin özünü dərk etməsi üçün milli cəmiyyətdə maarifçilik hərəkatını gücləndirməyin zəruriliyi ideyasını qabardır.